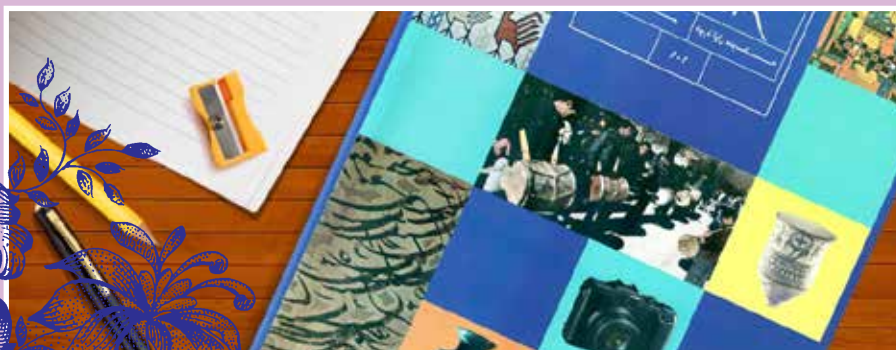

بررسی جامعه‌شناختی هویت ملی و ابعاد آن در کتاب‌های فرهنگ و هنر دوره متوسطه اول

هویت و کتاب‌درسی

پریسا پیغان

محتوای اثر هنری و جوهر اجتماعی آن می‌پردازد. آموزش هنر در ایران از فعالیت‌هایی است که از دوره ابتدایی و حتی قبل از آن آغاز می‌شود این فعالیت کتاب‌محور، نیست و فعالیت‌ها معمولاً به شیوه آموزش خلاق، برنامه‌ریزی می‌شود و انجام

مقدمه

با تفحص در رشته‌های گوناگون هنری و تحولات آن‌ها می‌توان به شناخت دقیق‌تری از ویژگی‌های هویت یک جامعه دست یافت. این وظیفه جامعه‌شناسی هنر است که به شناخت

می‌گیرد. در حال حاضر هنر به صورت رسمی از کلاس اول متوسطه (هفتم) با کتاب درسی «فرهنگ و هنر» آغاز می‌شود. که به نظر می‌رسد محتوای آن در مقایسه با کتاب‌های قبلی از کیفیت بهتری برخوردار است و تغییراتی بنیادین در

است (مرشدی زاده، ۱۳۸۰) زاهد (۱۳۸۸) سه رکن مهم هویت ملی را جغرافیا، زبان فارسی و دین اسلام می‌داند، در حالی‌که احمدی (۱۳۸۸) عوامل اصلی معرفی یک گروه را به‌عنوان یک ملت با هویت مشترک به ترتیب شامل سرزمین، نیای مشترک، تاریخ و سرنوشت مشترک، زبان مشترک، فرهنگ مشترک، دین مشترک، اراده جمعی داوطلبانه و میراث سیاسی مشترک معرفی کرده است. در کنار هویت ملی و دینی، یکی دیگر از لایه‌های هویت که در جوامع متنوع و چند فرهنگی، مهم تلقی می‌شود. مجموعه‌ی خرده فرهنگ‌هایی است که هویت فرهنگی مشترک را شکل می‌دهند. هابرماس، شرط اتحاد و تقویت هویت ملی را کنش ارتباطی میان فرهنگ‌های گوناگون و تفاهم میان خرده فرهنگ‌های سازنده فرهنگ ملی می‌داند (عطایی، ۱۳۸۶).

در نظام آموزشی به‌طور کلی، عوامل مختلف، اعم از معلم، کتاب درسی، شیوه تدریس، شیوه ارزیابی، فضای آموزشی، فعالیت‌های فوق برنامه و نظایر آن، همگی به شکل‌گیری هویت دانش‌آموز کمک می‌کنند، ولی در نظام آموزشی متمرکز، در بین تمامی عوامل بالا، کتاب‌های درسی نقش ویژه‌ای در هویت‌بخشی به دانش‌آموزان ایفا می‌کنند. در خصوص بحث تأثیر مدرسه بر نگرش‌ها و رفتارهای سیاسی، باید به دو نوع تأثیر توجه کرد: الف. انتقال مستقیم ارزش‌ها و هنجارها از طریق محتوای کتب درسی؛ ب. انتقال غیرمستقیم ارزش‌ها و هنجارها از طریق تعمیم تجربیات ناشی از ماهیت ساختار مدرسه (شارع‌پور، ۱۳۹۰). به عبارت دیگر، شکل‌گیری و تعمیق هویت ملی از طریق برنامه درسی، به واسطه دو مکانیسم اصلی صورت می‌گیرد: برنامه درسی آشکار و برنامه درسی پنهان. مؤلفه اصلی برنامه درسی آشکار در این زمینه، محتوای کتاب‌های درسی است. به بیان دیگر، کتاب‌های درسی، به‌عنوان یکی از ارکان نظام آموزش و پرورش، در شکل‌دهی به هویت ملی و تعمیق آن نقش اساسی برعهده دارند. کتاب‌های درسی، آیین تمام‌نمای سیاست‌های ایدئولوژیک، دینی، سیاسی و اجتماعی در حوزه عمومی و حوزه دولت - ملت و حوزه‌های کلان دینی - زبانی و نژادی هستند (شیخ‌وندی، ۱۳۸۰).

کتاب‌های درسی منعکس‌کننده هدف‌های تربیتی مطلوبی هستند که سیاست‌گذاران نظام آموزش و پرورش در جستجوی دستیابی به آن‌ها می‌باشند. این منابع آموزشی، در کشورهای

دیدگاه و نگارش و تدوین بر آن حاکم است. هویت، به معنای پنداشت نسبتاً پایدار فرد از کیستی و چیستی خود در ارتباط با گروه‌های دیگر تعریف می‌شود که از طریق تعاملات اجتماعی فرد با دیگران در فرایند اجتماعی شدن نهادینه می‌شود (عبداللهی و حسین بر، ۱۳۸۱). به نظر ترنر هویت را می‌توان به دو نوع فردی و جمعی تقسیم کرد. یکی از جامع‌ترین بخش‌های هویت جمعی، «هویت ملی» است که فراگیرترین و در عین حال مشروع‌ترین سطح هویت در تمامی نظام‌های اجتماعی به شمار می‌آید (حاجیانی، ۱۳۷۹). بحث از هویت یکی از اساسی‌ترین و جدیدترین مباحث عصر مدرن و پسامدرن است که پس از رنسانس پدید آمده است (میلر؛ به نقل از منادی و صادق‌زاده، ۱۳۸۷). هویت ملی عبارت است از مجموعه ویژگی‌ها، وابستگی‌ها و پیوندهای جغرافیایی یا تاریخی، فرهنگی، حماسی و قومی که زندگی انسان را در برمی‌گیرد و عضو جامعه به آن می‌بالد و افتخار می‌کند (روح‌الامینی؛ به نقل از منادی، ۱۳۸۷). هویت ملی به مثابه پدیده اجتماعی سیاسی، زاینده عصر جدید است که ابتدا در اروپا پدید آمد و آنگاه از اواخر قرن نوزدهم به مشرق زمین و سرزمین‌های دیگر راه یافت؛ اما هویت ملی به منزله مفهومی علمی، از مفاهیم تازه علوم اجتماعی است که از نیمه دوم قرن بیستم به جای مفهوم «خلق ملی» و «منش ملی» که از مفاهیم عصر رمانتیک بود، در حال رواج یافتن

در نظام آموزشی
به‌طور کلی،
عوامل مختلف،
اعم از معلم،
کتاب درسی،
شیوه تدریس،
شیوه ارزیابی،
فضای آموزشی،
فعالیت‌های فوق
برنامه و نظایر
آن، همگی به
شکل‌گیری
هویت دانش‌آموز
کمک می‌کنند

با سیستم آموزشی متمرکز اهمیتی چند برابر پیدا می‌کنند. در راستای شکل‌گیری هویت ملی دانش‌آموزان، کتاب‌های درسی نقش تعیین‌کننده‌ای را در تکرار و تنفیذ هویت به خصوص هویت ملی ایفا می‌کنند (شیخاوندی، ۱۳۸۰).

پژوهش حاضر به بررسی جامعه‌شناختی هویت ملی و ابعاد آن در کتاب‌های فرهنگ و هنر دوره متوسطه اول با روش تحلیل محتوا می‌پردازد. تحلیل کتب درسی به دست‌اندرکاران و مؤلفان کتاب‌های درسی کمک می‌کند تا در هنگام تهیه و تدوین و یا گزینش و تجدیدنظر در کتاب درسی تصمیمات مقتضی اتخاذ کنند و کمبودهای موجود را مرتفع سازند.

سؤالات پژوهش

تصاویر کتاب‌های فرهنگ و هنر دوره متوسطه اول تا چه اندازه به ابعاد گوناگون هویت ملی پرداخته است؟

کدام یک از ابعاد هویت ملی در تصاویر کتاب‌های فرهنگ و هنر دوره متوسطه اول، بیشتر گنجانده شده است؟

پیشینه تحقیق

ازغندی و محمدی مهر (۱۳۹۵) بازنمایی هویت ملی در کتاب‌های فارسی مقطع دبستان را مورد بررسی قرار داده. در تحقیق آن‌ها مؤلفه‌های هویت ایرانی در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی در سال تحصیلی ۹۴-۱۳۹۳ بررسی شده است. روش تحقیق آن‌ها تحلیل محتوا و حجم نمونه ۲۴۶ مطلب درسی و ۵۱۸ عکس در کتاب‌های اول تا ششم ابتدایی بوده است. یافته‌های تحقیق نشان داده که در ۶۱ درصد از کل مطالب و ۵۲/۱ درصد عکس‌ها، مؤلفه‌های هویتی وجود دارد. از این میزان در ۵۱/۴ درصد مطالب، مؤلفه‌های هویت ملی و در ۴۳/۳ درصد مؤلفه‌های هویت دینی (اسلامی) برجستگی داشته‌اند. همچنین ۵۰/۷ درصد از عکس‌ها مرتبط با هویت دینی (به‌ویژه پوشش اسلامی) و ۳۴/۸ درصد مرتبط با هویت ملی بوده‌اند.

جدیدی محمدآبادی (۱۳۹۴) به بررسی تحلیل محتوای کتاب‌های درسی فارسی و علوم اجتماعی پایه ششم ابتدایی از حیث توجه به هویت ملی بر محور استانداردهای مصوب پرداخته است. یافته‌های به دست آمده از پژوهش حاضر دلالت بر آن دارد که در کتاب‌های اجتماعی و فارسی

ایرانی کم توجه شده است و به برخی نمادها مثل دین اصلاً توجه نشده است؛ بنابراین طبق نتایج این پژوهش محتوای (متن و تصویر) کتاب‌های اجتماعی و فارسی بخوانیم به‌طور متعادل و متوازن به موضوع نمادهای هویت ملی پرداخته است.

نجار نپاوندی و قربانعلی‌زاده (۱۳۹۳) تحقیقی با عنوان «تحلیلی بر هویت ملی در کتب درسی (مطالعه موردی مطالعات اجتماعی)» انجام داده‌اند. روش تحقیق تحلیل محتوای کمی و کیفی است و واحد تحلیل «مضمون» می‌باشد. ابعاد هویت ملی در این پژوهش عبارت است از: نمادها، ارزش‌ها، میراث فرهنگی، مشاهیر و شخصیت‌ها و وقایع و رخدادها. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که به مؤلفه‌های هویت ملی در هر دو کتاب به‌طور نامتوازن پرداخته شده است و این امر در کتاب مطالعات اجتماعی مشهودتر است. کتاب تعلیمات اجتماعی بیشتر به بعد مشاهیر و شخصیت‌ها (۴۴/۳۷٪) و کتاب مطالعات اجتماعی بیشتر به بعد ارزش‌ها (۸۵/۵۰٪) پرداخته است. بی‌توجهی به مشاهیر و وقایع ملی، حذف ارزش‌های سیاسی، توجه بیشتر به ارزش‌های اجتماعی، اخلاقی و مذهبی از ویژگی‌های کتاب مطالعات اجتماعی در دوره تحول بنیادین می‌باشد.

معروفی و پناهی توانا (۱۳۹۳) جایگاه مؤلفه‌های هویت ملی - مذهبی در محتوای کتاب‌های ادبیات فارسی دوره متوسطه را مورد مطالعه قرار داده‌اند. روش پژوهش، اسنادی و مبتنی بر تحلیل

یافته‌های به دست آمده از پژوهش حاضر (جدیدی محمدآبادی) دلالت بر آن دارد که در کتاب‌های اجتماعی و فارسی «بخوانیم» به برخی نمادها مثل جغرافیا و مکان طبیعی - ملی، مشاهیر ایرانی و فرهنگ در حد نسبتاً مناسب توجه شده است

۲۵ درصد
کتاب‌های
داستانی منتشر
شده در کانون
پرورش فکری
از سال ۵۹
تا ۸۹ دارای
ویژگی‌هایی
هستند که برای
تقویت هویت
ایرانی - اسلامی
ضروری است

قربانعلی زاده، ۱۳۹۳).

یافته‌های پژوهش کورس (۲۰۱۲) با عنوان «وحدت و هویت ملی در کتاب‌های درسی کیس - واهلی برای دانش‌آموزان دبیرستانی در کنیا: یک تحلیل محتوا» نشان داد که به منظور تقویت ارزش‌های اکتسابی در جهت توسعه شهروندی، وحدت و تقویت حس هویت ملی لازم است محتوای کتاب‌های درسی مورد نیاز برای توسعه ملی بهبود پیدا کند. در این مطالعه بر نقش زبان در ایجاد هویت ملی و تقویت حس وطن‌پرستی تأکید شده است.

مارینو (۲۰۱۱) در پژوهشی با عنوان «تحلیل محتوا و رویکردهای توالی تاریخی (زمان‌نگاری) کتاب‌های تاریخ جهان دبیرستان» به این نتیجه رسید که این کتاب‌ها مورد علاقه نیستند و لذا از جنبه‌های گوناگون مانند زبان و بیان و حتی نحوه ارائه معلمان، به شدت مورد انتقاد قرار گرفتند. ساویکی و کولی (۲۰۱۱) در پژوهشی تحت عنوان «هویت آمریکایی در مطالعه دانشجویان خارج از کشور: تضادها، تغییرات، هم‌بستگی‌ها» به این نتیجه رسیدند که هویت اجتماعی ممکن است ترکیبی از اثربخشی و دانش شناختی باشد تا شناخت تنها؛ و هویت فرهنگی و ملی نقش مهمی در فرایند هویت‌یابی کلی افراد ایفا می‌کند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف کاربردی، براساس رویکرد اسنادی و توصیفی، و از نظر روش اجرا

محتواست. یافته‌ها نشان داده‌اند که میزان تأکید بر مؤلفه‌های هویت ملی - مذهبی در کتاب‌های ادبیات فارسی دوره متوسطه یکسان نیست و بیشترین میزان تأکید، به ترتیب به میزان ۵۸/۴۴ و ۱۹/۱۹ درصد، بر مؤلفه‌های میراث فرهنگی و مؤلفه‌های مذهبی و کمترین میزان تأکید، به ترتیب به میزان ۰/۴۸ و ۸/۰۲ درصد، بر مؤلفه‌های خرده‌فرهنگ‌ها و مؤلفه‌های ملی - سیاسی شده است. مؤلفه‌های جغرافیایی سرزمینی در جایگاه متوسط قرار دارند.

گل‌محمدی (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان بررسی کتاب‌های داستانی نوجوانان از لحاظ چگونگی تقویت هویت اسلامی ایرانی نشان داد که ۲۵ درصد کتاب‌های داستانی منتشر شده در کانون پرورش فکری از سال ۵۹ تا ۸۹ دارای ویژگی‌هایی هستند که برای تقویت هویت ایرانی - اسلامی ضروری است. این پژوهشگر پیشنهاد کرده است که متولیان هویت‌سازی داستانی لازم است به منظور تقویت هویت اسلامی - ایرانی، از مطلق باوری، رمانتیسم، بیگانه‌سازی تضادآمیز و ناموزون دینی - ملی پرهیز کنند.

اپنهاایمر و بارت (۲۰۱۴) در مطالعات مربوط به رشد هویت ملی در دختران و پسران پس از اجرای پژوهش بر روی کودکان و نوجوانان کشورهای مختلف، نتیجه گرفتند که رشد نگرش‌های ملی نه‌تنها تابعی از رشد شناختی و اطلاعات است، بلکه از زمینه‌های تاریخی و اجتماعی - فرهنگی آنان نیز تأثیر می‌پذیرد (به نقل از نجار نهاروندی و

تحلیل محتوا
را نوعی روش
تحقیق می‌دانند
که برای
آشکار سازی
یا تعیین
ویژگی‌های
مواد مکتوب
یا دیداری
به کار می‌رود.
برای تجزیه و
تحلیل نتایج از
آمار توصیفی
شامل فراوانی،
درصد فراوانی و
همچنین جداول
توصیفی استفاده
شده است

مکان جغرافیایی یا یک مکان طبیعی از سرزمین ایران را نشان می‌دهد.

اماکن تاریخی و ملی: تصاویری که یک مکان تاریخی و ملی از سرزمین ایران را نشان می‌دهد.

هویت دینی: هر تصویری که باورها و اعتقادات دینی مردم ایران را نمایش دهد (مانند قرآن، روایات، اولیای الهی، فرهنگ شهادت و ...)

مشاهیر: تصاویر نام‌آوران عرصه‌های مختلف هنری، ادبی، سیاسی و ...

آثار فرهنگی و هنری: این بخش به تصاویر اشیا یا آثار تاریخی - ملی اشاره دارد که در موزه‌ها نگهداری می‌شود.

یافته‌های پژوهش

جدول ۱ بیانگر این است که تصاویر کتاب فرهنگ و هنر پایه هفتم تا چه میزان بر مؤلفه‌های هویت ملی اشاره شده است. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، سهم مؤلفه‌ها یکسان نیست و بیشترین تأکید بر مؤلفه آثار فرهنگی، هنری با ۲۰ درصد می‌باشد. مؤلفه‌های هویت دینی و ادبیات و اساطیر، هر کدام با ۱۰ درصد، در جایگاه دوم قرار گرفته است. هنری با ۲۰ درصد می‌باشد. مؤلفه‌های هویت دینی و ادبیات و اساطیر، هر کدام با ۱۰ درصد، در جایگاه دوم قرار گرفته است. مؤلفه‌های اماکن تاریخی ۵ درصد، فرهنگ اقوام و جغرافیا و مکان‌های طبیعی، هر یک ۴ درصد و مشاهیر یک درصد مورد تأکید قرار گرفته است. در مجموع ۱۲۴ تصویر از ۲۲۷ تصویر کتاب فرهنگی و هنر پایه هفتم (معادل ۵۵ درصد) به هویت ملی اختصاص داده شده است.

مبتنی بر تحلیل محتوای کمی و از نظر زمانی مقطعی است. تحلیل محتوا را نوعی روش تحقیق می‌دانند که برای آشکار سازی یا تعیین ویژگی‌های مواد مکتوب یا دیداری به کار می‌رود. برای تجزیه و تحلیل نتایج از آمار توصیفی شامل فراوانی، درصد فراوانی و همچنین جداول توصیفی استفاده شده است. در این پژوهش از روش شمارش فراوانی که رایج‌ترین روش جمع‌آوری داده‌ها و ارائه یافته‌هاست، استفاده شده است؛ به این صورت که با مراجعه به هر کتاب، تعداد دفعاتی که به یکی از نمادهای هویت ملی در قالب واحد تحلیل که در این پژوهش جمله بود، مورد شمارش قرار گرفته و گزارش شده است.

جامعه و نمونه آماری

جامعه آماری پژوهش را تصاویر سه کتاب درسی «فرهنگ و هنر» دوره متوسطه اول، تألیف دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی وزارت آموزش و پرورش تشکیل داده است. در پژوهش حاضر نمونه‌گیری صورت نگرفته و حجم نمونه پژوهش برابر با جامعه است.

واحد تحلیل

واحد تحلیل در این پژوهش، تصویر است. دلیل عدم استفاده از متن در کنار تصویر، به‌عنوان واحد تحلیل این بود که پژوهنده معتقد بود کتاب‌های فرهنگ و هنر (برخلاف کتاب‌های درسی دیگر) تصویر محور هستند و استفاده از متن به‌عنوان واحد تحلیل، نتایج تحقیق را تحت تأثیر قرار می‌دهد و نتایج کاذبی به بار می‌آورد. چرا که در این کتاب‌ها، متون استفاده شده بیشتر جنبه آموزشی دارد در حالی که مثال‌ها و نکات متنی در قالب تصاویر ارائه می‌شود و آنچه در تحلیل محتوای کتاب‌های درسی حائز اهمیت است، مثال‌ها و نکات پیرامون آموزش محتوای کتاب است.

ابعاد هویت دینی

در این پژوهش، هویت دینی در این ابعاد مورد بررسی قرار گرفته است:

فرهنگ اقوام: هر تصویری که نشان‌دهنده هنر یا فرهنگ قومیت‌های ایرانی (کرد، ترک، عرب، بلوچ فارس، و ...) باشد.

ادبیات و اساطیر: تصاویری که دربرگیرنده اشعار، متون ادبی و اسطوره‌ها و افسانه‌های ایران زمین باشد.

جغرافیا و مکان‌های طبیعی: تصاویری که یک

جدول ۱: توصیف هویت ملی به تفکیک هر بعد در کتاب فرهنگ و هنر پایه هفتم (تعداد کل تصاویر کتاب: ۲۲۷)

مؤلفه	فراوانی	درصد
فرهنگ اقوام	۱۰	۰/۰۴
ادبیات و اساطیر	۲۲	۰/۱۰
جغرافیا و مکان‌های طبیعی	۱۰	۰/۰۴
اماکن تاریخی	۱۱	۰/۰۵
هویت دینی	۲۳	۰/۱۰
مشاهیر	۲	۰/۰۱
آثار فرهنگی و هنری	۴۶	۰/۲۰
جمع	۱۲۴	۰/۵۵